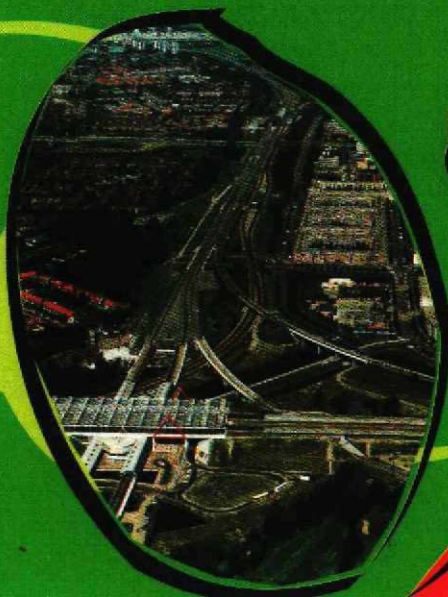

Vormgeven aan stadslandschappen

2

74x860(2)

[illegible]

1. 27 2

CY :

Is :

inv :

1. **Beleidsplan, natuurbeheer**
2. **Beleidsplan, recreatie**

De Visie Stadslandschappen bevat de volgende onderdelen:

Visie Stadslandschappen (hoofdrapport)

Themarapporten:

- 1 Ecologie-inclusieve planning in het stadslandschap**
- 2 Vormgeven van stadslandschappen**
- 3 De groene hoofdstructuur in het stadslandschap**
- 4 Openbaar groen in het stadslandschap**
- 5 Stadslandbouw**
- 6 Nieuwe buitenplaatsen in het stadslandschap**

Deze publikatie is afzonderlijk of met de andere VSL delen verkrijgbaar bij:

**Ministerie van LNV
directie Natuurbeheer
Bezuidenhoutseweg 73
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
telefoon 070 379 26 88
telefax 070 379 37 51**

Deze uitgave is met de grootste zorgvuldigheid samengesteld.

Noch de samenstellers, noch het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij stellen zich aansprakelijk voor eventuele schade als gevolg van eventuele onjuistheden en/of onvolledigheden of ten gevolge van het gebruik van deze uitgeve.

© Copyright: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag april 1995.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopie, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

In de «Visie Stadslandschappen» (VSL) schetst het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een visie voor de stadslandschappen in Nederland. Stadslandschappen zijn gebieden die onder stedelijke invloedssfeer staan.

De visie die LNV hier ontvouwt, is de zogenoemde «stadslandschappen-benadering». Het doel ervan is de kwaliteit van de stadslandschappen te verbeteren en de ruimte beter te benutten. Dat betekent dat bij planning en beleid moet worden gezocht naar een evenwicht tussen verschillende eisen en functies: economische eisen, ecologische en esthetische eisen, en de functies wonen, werken, recreatie, verkeer en vervoer.

De VSL is geen beleidsnota, maar een discussienota. Met het uitbrengen van deze visie wil LNV een bijdrage leveren aan de discussie over een nieuwe verhouding tussen stad en land.

Vooraf

De Visie Stadslandschappen bestaat uit een hoofdrapport waarin de algemene benaderingswijze uiteen wordt gezet en een zestal themarapporten waarin de bijbehorende «groene strategieën» aan de orde komen. Voor u ligt het themarapport «*Vormgeven van stadslandschappen*». Dit themarapport gaat in op de strategie voor het vormgeven.

«*Vormgeven van stadslandschappen*» biedt een «gereedschapskist» voor degenen die betrokken zijn bij de ruimtelijke planvorming in het stadslandschap: we gaan in op de architectonische aspecten van het stadslandschap.

Inhoud

1	Inleiding 6
1.1	Verantwoording 6
1.2	Stadslandschappen en de stadslandschap-benadering 7
1.3	Waarom is aandacht nodig voor het vormgeven van stadslandschappen? 8
1.4	De indeling van dit rapport 10
2	Natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap 11
2.1	De vorm van het natuurlandschap 12
2.2	Het cultuurlandschap als produkt van cultuur- en civieltechniek 12
2.3	De veranderende patronen in het stedelijk landschap 13
2.4	De relatie tussen de drie landschapsvormen en het stadslandschap 14
3	Landschapontwerp: de historie en de nieuwe opgave 15
3.1	Stad en cultuurlandschap in de Gouden Eeuw 15
3.2	Het stedelijk landschap van de negentiende-eeuwse industriestad 16
3.3	Ontstaan van de groene stad 17
3.4	Recentelijke verstedelijkingsprocessen in de groene metropool 18
3.5	Welke consequenties hebben de historische ontwikkelingen voor het ontwerpen 19
4	Hoe krijgt het stadslandschap vorm? 20
4.1	Ontwerpen met het oog op tijd en ruimte 21
4.2	Drie grondvormen voor de landschapstransformatie 22
4.3	Aandachtspunten voor de stedelijke transformatie van het landschap 26
5	Naar de realisering van een betere vormgeving van stadslandschappen 30
5.1	Een plan van aanpak 30
5.2	Discussiepunten 34
	Literatuur 35
	Bronnen 36

1

Inleiding

1.1 Verantwoording

Waarschijnlijk kan lang niet iedereen zich bij de term «stadslandschap» een helder beeld of tastbare vorm voor de geest halen. Dat heeft te maken met de combinatie van de twee woorden *stad* en *landschap*: moet stadslandschap worden gezien als een symbiose tussen twee tegengestelden of wordt er een «steen geworden landschap» mee bedoeld? In onze visie is beide aan de orde. De verstedelijking van het landschap leidt tot een nieuwe vorm waarin de kwaliteiten van zowel stad als landschap kunnen samengaan. Zo'n situatie ontstaat echter niet vanzelf, het is nuttig om een duidelijk omlijnde visie te ontwikkelen op de vormgevingsaspecten van het stadslandschap.

In de vakbladen en op symposia blijkt dat er tegenwoordig veel wordt nagedacht over de vormgeving van stadslandschappen. Er komen visies naar voren die onderling sterk verschillen en de belangstelling voor de vormgeving van het stadslandschap prikkelen. Het blijkt in elk geval noodzakelijk om de ontwerpogave die het stadslandschap stelt helder te krijgen, zodat een adequaat architectuurbeleid gevoerd kan worden. Ook het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen brengt dit punt naar voren in zijn recente nota «Het cultuurlandschap», die ingaat op de relatie tussen cultuur-beleid en landschapsarchitectuur. In de aanbevelingen van deze nota van OCW worden de veranderende ontwerpogave en de kwaliteit van het opdrachtgeverschap aan de orde gesteld.

«*Vormgeven van stadslandschappen*» moet als themarapportage worden gezien in het licht van het architectuurbeleid, en de huidige discussie over de vak-beoefening en de rol van de opdrachtgever. Het rapport geeft als het ware een momentopname.

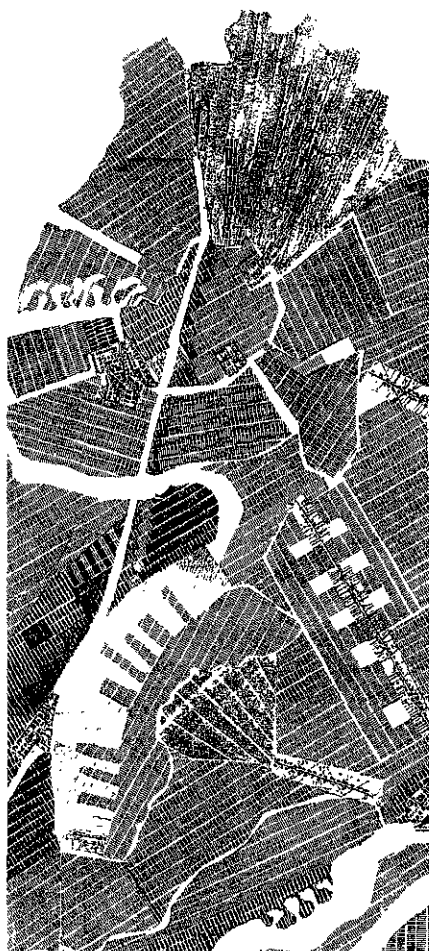
Dit themarapport doet een aanzet om de kwaliteit van het vakgebied (van de landschapsarchitectuur en de stedenbouw) te vergroten: het licht een vormanalyse- en ontwerpmethode toe die bruikbaar kan zijn voor de architectuur van het stadslandschap.

Hierbij is overigens slechts een deel van Nederland onder de loep genomen, namelijk het Nederlandse laagland, met het accent op de Randstedelijke ontwikkeling. Deze selectie heeft een praktische reden: voor dit deel van Nederland is veel bruikbaar materiaal voorhanden, waardoor de samenhang tussen stedelijke en landschappelijke ontwikkeling in dat deel van het land zich het eenvoudigst laat beschrijven.

Deze werkwijze houdt natuurlijk een zekere beperking in voor de reikwijdte van dit themarapport: de vormanalyse en de vormaanbevelingen voor landschapstypen die worden gedaan, zijn vooral gericht op het laagland. Toch zijn de aanbevelingen die we hier doen om een betere vormgeving tot stand te brengen, zonder meer van toepassing voor *alle* stadslandschappen in Nederland.

Dit themarapport belicht een specifiek ontwerpaspect, de vormgeving, maar het is niet uitsluitend voor vormgevers bedoeld. Een eerste doel is om ontwerpers (architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en planologen) meer inzicht te geven in de mogelijkheden voor een betere architectuur van het stadslandschap. Daarnaast is er echter een andere doelgroep die van essentieel belang is om ruimtelijke kwaliteit in het stadslandschap te bereiken: de bestuurders. Ook voor hen is dit themarapport bedoeld. Wij willen de esthetische kant van de stadslandschappen bij hen onder de aandacht brengen: architectuur is een essentieel onderdeel van de leefbaarheid.

Het themarapport «*Vormgeven van stadslandschappen*» is gebaseerd op een studie die is verricht in opdracht van LNV door Wouter Reh, Clemens Steenbergen en Peter de Zeeuw (van de Faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit van Delft). Voor dit themarapport is gebruik gemaakt van materiaal uit deze studie van de TUD (in sterk ingekorte vorm). Dit studiemateriaal is vervolgens door het planteam van de VSL bewerkt om dit themarapport in het geheel van de Visie te passen. Waar in dit rapport wordt gesproken over «wij» dan komt dit voor rekening van de opstellers van de VSL – het planteam.

1.2 Stadslandschappen en de stadslandschappen-benadering

Het proces van verstedelijking leidt tot belangrijke veranderingen in grote delen van Nederland. We noemen die gebieden die onder invloed staan van stedelijke transformaties, *stadslandschappen*. Tot het stadslandschap behoren zowel stad als ommelanden. Stadslandschappen ontstaan daar waar stedelijke veranderingsprocessen een rol spelen naast de krachten van het natuurlandschap en het agrarisch cultuurlandschap. Stadslandschappen worden gekenmerkt door een voortdurend proces van transformatie, waarin syntheses tussen stedelijke en agrarische functies zijn opgenomen. Stad en land

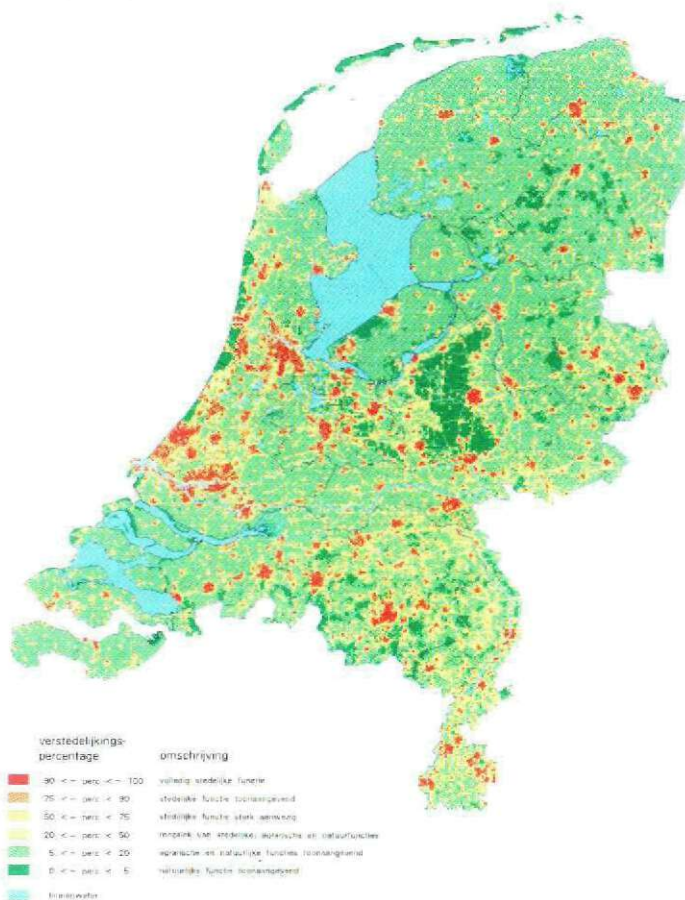
ontwikkelen zich in een gemeenschappelijk veld. Daarmee dient zich een nieuw ontwerpvragestuk aan.

Voor dergelijke gebieden onder stedelijke invloed staat in deze Visie de *stadslandschappen-benadering* centraal. De stadslandschappen-benadering is een aanpak voor beleid en planning die de ontwikkelingen in stedelijk en landelijk gebied in een samenhangend kader plaatst en de opgaven voor stad en land op een geïntegreerde manier wil analyseren en oplossen. Het doel is de regisseurs van de stedelijke veranderingen (de bestuurders en de planners) oplossingsrichtingen te bieden om de stedelijke transformaties zo te begeleiden dat ruimtelijke kwaliteit (dat wil zeggen duurzaamheid en een eigen karakter) is gewaarborgd.

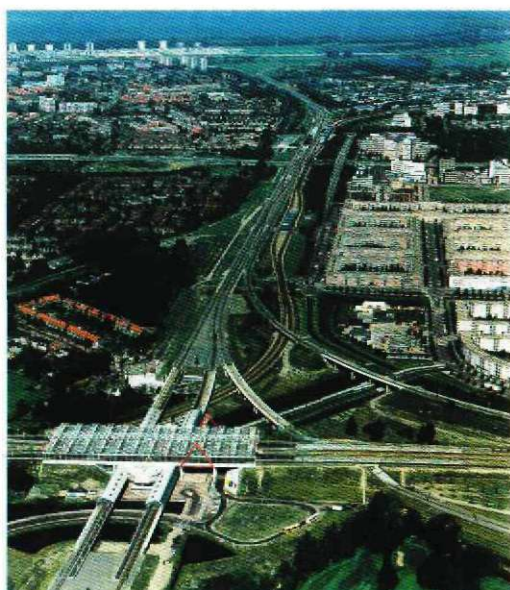
1.3 Waarom is aandacht nodig voor het vormgeven van stadslandschappen?

De Visie Stadslandschappen omvat verschillende «groene strategieën»: de verschillende rapporten gaan in op de groene hoofdstructuur, op openbaar groen, op stadslandbouw en nieuwe buitenplaatsen. Deze strategieën zijn onlosmakelijk verbonden met de *vormgeving* van het stadslandschap, maar zijn ze in de eerste plaats gericht op de *groene functies* van het stadslandschap. Hoewel de strategieën wel kwalitatieve randvoorwaarden aangeven, gaan ze niet in op het concrete vormgevingsproces. Dit themarapport vult deze lacune.

Stedelijke invloed in Nederland.

Station Duivendrecht.

Er zijn veel vraagstukken op het gebied van vormgeving op te lossen. Vormgeving van het stadslandschap is immers een complex proces; het speelt zich af op verschillende schaalniveaus tegelijk, doordat ook de verstedelijking zich op verschillende schaalniveaus voltrekt. Er dienen zich vormgevingsvraagstukken aan op lokale schaal, op de schaal van het stadsgewest (stad en nabije gemeenten) en op een hoger schaalniveau, de regionale schaal (met samenhang tussen de stadsgewesten). Een voorbeeld: als het gaat om stadsuitbreidingen, betekent dat een beleidsopgave op lokale schaal, maar het wordt een beleidskwestie op het niveau van de stadsgewesten wanneer het gaat om de aansluiting van stadsuitbreiding op de bestaande centrale stad (voor de ontsluiting en voor de planning van voorzieningen).

Het schaalniveau boven het stadsgewest, de regionale schaal, wint snel aan belang omdat mens en bedrijf zich richten op meerdere steden en het omringende landschap. Ook in de VINEX en het Structuurschema Groene Ruimte (de «Groene Randstad») vormt de grotere, regionale schaal de ingang voor het ruimtelijk beleid. De stedelijke uitbreidingen en de nieuwe recreatiegebieden, zo lijkt de tendens, hebben niet langer het stadsgewest als ruimtelijke context maar veel meer de (inter)nationale infrastructuur en de stedelijke regio.

Kortom, er is een proces van schaalvergroting waarneembaar, en daardoor strekt de ontwerpogave zich uit ook naar het regionale niveau. Overigens betekent dit niet alleen ontwerpen op een ander, afzonderlijk schaalniveau: juist de samenhang van de «hogere schaal» met de lokale schaal is van belang. Het is waarschijnlijk een van de moeilijkste opgaven voor de ruimtelijke planners om samenhang aan te brengen tussen deze schaalniveaus.

Om de samenhang tussen de schaalniveaus onder controle te krijgen, hebben de vormgevende disciplines elkaar nodig. De *architect* werkt op het niveau van het architectonische «onderdeel», de *stedebouwer* ontwerpt op het niveau van de stad en het stadsgewest en ook voor de *landschapsarchitect* is

Boskoop.

Mogelijk is het vormgevend instrumentarium van de landschapsarchitectuur bruikbaar om bij het ontwerpen de samenhang tussen verschillende niveaus te waarborgen. Wil dat instrumentarium inderdaad deze rol kunnen vervullen in het verstedelijkingsproces, dan moet wel worden nagegaan hoe het beter kan worden toegesneden op het stadslandschap. Een interessante invalshoek daarbij is het tijdsaspect dat altijd een rol speelt in het landschapsontwerp (in landschapsecologische processen) en dat ook voor het verstedelijkingsproces van belang is.

Overigens heeft Nederland in het verleden al een opvallende traditie opgebouwd in het ontwerpen van stadslandschappen. Een belangrijk kenmerk van deze traditie is dat de vorm van het agrarisch cultuurlandschap en de stadsvorm een *gemeenschappelijke civieltechnische grondslag* hebben. Vooral in West-Nederland is dit zichtbaar. Het afwateringssysteem van het Hollandse laagland bijvoorbeeld is al in de middeleeuwen ontstaan ten behoeve van het agrarisch gebruik van de gronden. Dit afwateringssysteem bleek later ook een bruikbare basis voor de stedelijke uitleg.

Bij de Nederlandse traditie hoort ook een kritisch onderzoek naar de vorm en de afstemming van stedelijke functies, cultuurtechnische functies en natuurfuncties. Uit dit onderzoek zijn vormconcepten te destilleren die bruikbaar zijn voor de stadslandschappen, vormconcepten die wellicht op verschillende schaalniveaus toepasbaar zijn.

Samengevat: het ontbreekt nog aan samenhang tussen de verschillende schaalniveaus, en er is behoefte aan vormgeving van stad en land in hun onderlinge relatie. Om die redenen besteden we in dit themarapport aandacht aan het vormgeven van stadslandschappen.

De indeling van dit rapport

1.4

In dit themarapport zetten we allereerst een methode uiteen voor de analyse van landschappen waar verstedelijkingsprocessen spelen (hoofdstuk 2). Deze analysemethode omvat een begrippenkader dat een bruikbare beschrijving van stadslandschappen oplevert voor de rest van deze themastudie (en de andere uitgaven van de VSL). Vervolgens verkennen we de rijke Nederlandse ontwerptraditie in stad-land-relaties (hoofdstuk drie); die kan veel aanknopingspunten opleveren voor de vormgeving van stadslandschappen. In hoofdstuk vier werken we dat verder uit in een techniek voor landschaps-transformatie. Hoofdstuk vijf tenslotte bevat een blik in de toekomst: hoe kunnen we op termijn komen tot een betere architectuur van het stads-landschap?

De ruimtelijk ontwerper werkt niet op een onbeschreven blad; een ontwerp wordt gemaakt voor een plek met een eigen geschiedenis. Gedurende het ontwerpproces maakt een ontwerper steeds keuzen: welke aangrijpingspunten voor het ontwerp ziet hij in de bestaande situatie, en met welke kenmerken van de plek houdt hij rekening?

Om zo te werk te kunnen gaan, is het nodig het landschap systematisch te analyseren als ruimtelijk bouwwerk. Er komen dan nogal wat aspecten aan de orde: ecologische relaties, waardevolle cultuurhistorische plekken en de gebruiksmogelijkheden van het landschap worden in beeld gebracht. Ook de vorm van het landschap moet dan aandacht krijgen.

2

Natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap

Omdat dit niet vanzelfsprekend of gemakkelijk is, presenteren we hier een manier om de vormaspecten van het landschap goed te bekijken. Bij de vormgeving moet rekening worden gehouden met het «gelaagde» karakter van het landschap: landschappen kunnen worden beschouwd als een stapeling van lagen die in de geschiedenis over elkaar heen zijn komen te liggen. Zo'n laag moet worden gezien als een herkenbare verschijningsvorm van het landschap uit een bepaalde tijdsperiode. In deze gestapelde lagen functioneren systemen zoals het natuurlijk systeem, het technische systeem van de waterhuishouding en het stedelijk systeem.

De oude, onderliggende laag is steeds de context voor het nieuwe. Dat leidt ertoe dat de kenmerken van oudere onderliggende lagen doorschemeren in de bovenste laag. Zo zijn in de Kalverstraat in Amsterdam de kenmerken van een bochtige rivierdijk terug te vinden, en verschilt het stratenpatroon van het Rotterdamse Kralingen niet van het slotenpatroon dat daar vroeger lag.

In deze themastudie onderscheiden we drie categorieën in deze gelaagdheid: het natuurlandschap, het cultuurlandschap en het stedelijk landschap. Hieronder zetten we uiteen wat we precies onder die drie termen verstaan en hoe deze het stadslandschap vormen.

2.1

De vorm van het natuurlandschap

Het natuurlandschap is tot stand gekomen zonder menselijk ingrijpen. Het vormt de «oercontext» van het stedelijk landschap en is het resultaat van de wisselwerking tussen wind- en waterstroming en de plantengroei. Dynamische processen als erosie, getijdenwerking en sedimentatie in wisselwerking met de vegetatie leidden tot de grondvormen van het Nederlandse landschap. Wat zijn de grondvormen van het natuurlandschap?

De zandgronden vormen op de schaal van Nederland het «geologisch skelet» waarlangs door kleiafzetting en veengroei de delta is ontstaan. De stroombeddingen van de rivieren vormden *meanders*, *oeverwallen* en *kommen*. Aan de rand van de delta (langs de huidige kustlijn) zette de zee zandbanen neer (de *strandwallen*) en er ontstond een rustige lagune. De rivieren voerden zoet water aan en op de plaatsen in de lagune waar de zee niet bij kon groeide levend veenmos uit tot grote *veenkussen* met een netwerk van *veenrivieren*. In het veen ontstonden *kuilen* (door inklinking) of zelfs *gaten* als het veen werd weggeslagen (door wind en zee). De zee drong via de riviermondingen door de openingen in de strandwallen naar binnen en liet zeeklei achter. Door het heen en weer bewegen van de getijden ontstonden *kleiplaten* en erosiegeulen, de *kreken*.

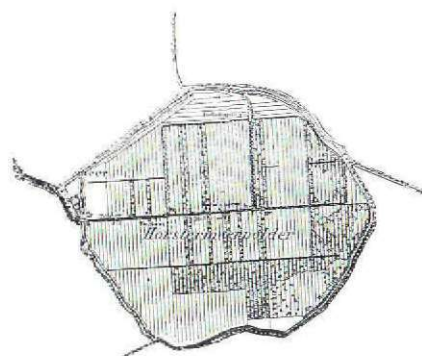
Deze landschappelijke grondvormen hebben in de landschapsbeleving door hun hoge ouderdom een bijna mythische betekenis gekregen. We noemen deze landschappelijke oervormen het *natuurlandschap*.

2.2

Het cultuurlandschap als produkt van cultuur- en civieltechniek

Nederland heeft een eigen traditie in de omgang met het natuurlandschap in het lage West-Nederland. Door de waterbeweging in het deltagebied, de daling van de bodem en het rijzen van de zeespiegel zijn al door de jaren heen voortdurend technische innovaties en aanpassingen nodig in de afwatering. Met de zogenaamde laaglandtechniek (zeewering, drainage en waterafvoer) bouwde Holland een traditie op van civiele techniek en cultivering van land dat op het water werd gewonnen en tegen water werd beschermd. Zo ontstond een landinrichting die teruggrijpt op de periode van de late middeleeuwen en vooral op de zeventiende eeuw toen het landschap volkomen werd omgevormd en beheerst door ontginning en inpoldering.

Op de zandgronden zijn mengvormen ontstaan van archaïsche landbouwtechniek en laaglandtechniek. Binnen dit civieltechnisch kader ontwikkelden zich verschillende agrarische teelttechnieken. Zo'n produktielandschap dat door de civieltechniek wordt gereguleerd en cultuurtechnisch is ingericht, noemen we hier *cultuurlandschap*.

▲ 2.2 Horstermeerpolder.

►► Landaanwinning.

2.3 De veranderende patronen in het stedelijk landschap

Steden zijn op twee manieren ontstaan: door *spontane groei* of door stadsstichting. Bij spontane groei kwam de stad tot stand zonder een van tevoren bedacht idee over het uiteindelijke resultaat. Deze nederzettingen ontstonden op gunstige plaatsen, op hoge en droge plekken, aan land- of waterroutes, op kruispunten en bij natuurlijke havens of aanlegplaatsen. Structuur, vorm en stadsbeeld zijn daar rechtstreeks afgeleid van de landschappelijke structuur.

Bij *stadsstichting* werd de nederzetting in één keer ontworpen en uitgevoerd. Deze ontworpen stadsvorm deed zijn intrede in Nederland met de grootschalige stadsuitleg van de 17e eeuw. Vanaf dat moment maakte de stadsvorming een ontwikkeling door die loopt van eenduidig ontworpen steden tot een veel groter «stedelijk veld» waar stedelijke en landelijke fragmenten elkaar afwisselen. We schetsen in een paar stappen deze ontwikkeling.

Aanvankelijk dienden schema's van *ideaalsteden* als vormmodel die werden geprojecteerd op de landschappelijke situatie. Voor programatisch bijzondere stadstypen zoals havensteden, vestingsteden, garnizoensteden of residenties werden vormschema's ontworpen. Bij de grootschalige stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw werden de schema's aangepast aan de specifieke situatie. Het patroon en de maatvoering van de schema's werden aangepast aan de maat en de richting van het cultuurlandschap en geprojecteerd op het natuurlandschap. Hoe dit proces leidde tot eenduidige stadsvormen, valt goed te zien aan de vorm van Amsterdam.

In de negentiende eeuw vond verdere stadsuitbreiding plaats in verschillende «schillen», met de *concentrische stad* als resultaat. Deze concentrische uitbreiding vond haar einde in de congestie van de negentiende-eeuwse stad en de barrières van de infrastructuur. Dit betekende het einde van de eenduidige stadsvormen met duidelijke grenzen tussen stad en platteland.

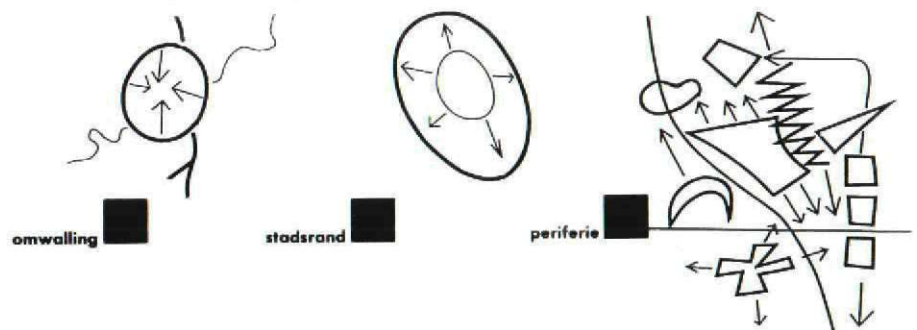
Het moderne antwoord op de concentrische stad is in Nederland de *gelede stad*, waarin het centrum is verbonden met aparte gebieden voor wonen, werken en recreatie; ordelijk verbonden met infrastructuur. Dit is de aanzet voor het stadsgewest¹ waarin groene radialen en ringen de stad verbinden met (of afsluiten van) het omringende cultuurlandschap.

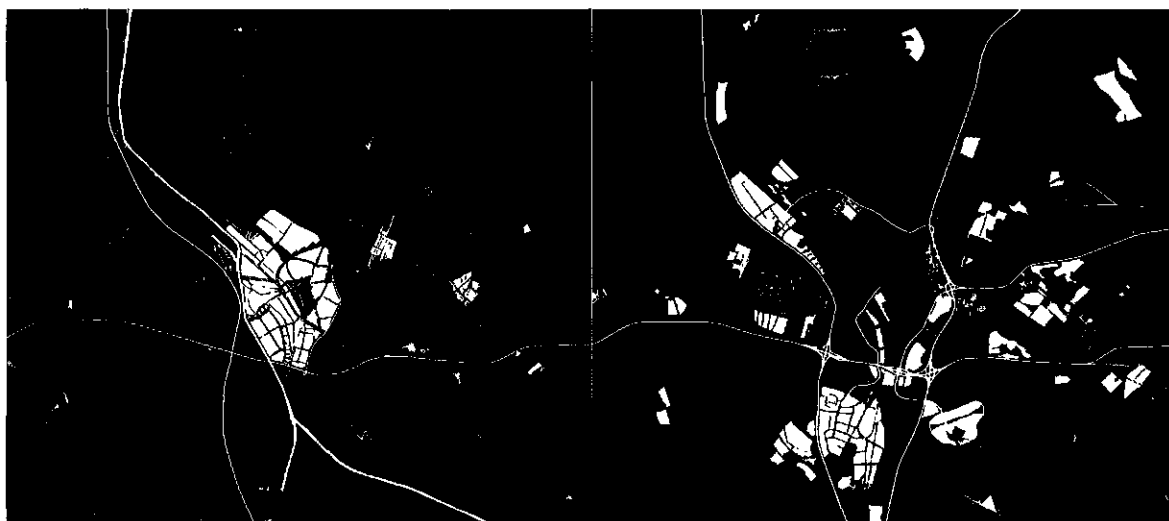
¹ Het begrip stadsgewest duidt op een functionele eenheid die zich sinds de 30er jaren heeft gevormd. Het concept van de stadsgewesten lag onder meer ten grondslag aan de 2e nota op de Ruimtelijke Ordening.

Planmatige stad: Elburg.

Amsterdam als polderstad.

Concentrische stad, gelede stad, fragmentenstad.

Utrecht: ontwikkeling 1850-1970.

Utrecht: ontwikkeling 1970-heden.

In deze tijd, in de laatste helft van de twintigste eeuw, breiden de steden zich voortdurend uit, en door de verbindende infrastructuur en wisselwerking tussen de stadsgewesten ontstaan stedengroepen zoals de «vleugels» van de Randstad en Euroregio Maastricht-Aken-Luik. Tussen de stadsgewesten in deze stedengroepen ligt een «stedelijk veld» waarin de verhouding tussen natuur, agrarisch landschap en de stedelijke invloed sterk wisselt. In deze stedengroepen komen allerlei stedelijke «fragmenten» tot ontwikkeling. Perifere centra, kantoren- en bedrijvenparken, recreatiecentra enzovoort worden nieuwe trekpleisters die ontsnappen aan de structuur van stadsgewesten.

Hiermee hebben we in grote lijnen het historische proces van stadsontwikkeling geschetst. Het resultaat van dit proces dat zichtbaar is in de stedelijke patronen noemen wij het *stedelijk landschap*.

2.4 De relatie tussen de drie landschapsvormen en het stadslandschap

Eerder al definieerden we «stadslandschappen» als gebieden waar stedelijke veranderingsprocessen – dat wil zeggen de veranderingen in het *stedelijk landschap* – een rol spelen naast de krachten van het natuurlandschap en het agrarisch cultuurlandschap. In het stadslandschap komen dus de drie landschappen die we in dit hoofdstuk onderscheiden hebben, samen. In dat gebied staat de wisselwerking centraal tussen stedelijk landschap, cultuurlandschap en natuurlandschap. We zullen in de volgende hoofdstukken ingaan op de vraag hoe de wisselwerking van die drie landschapsvormen kan leiden tot een duidelijke identiteit.

In het vorige hoofdstuk introduceerden we een manier om de vormen van de stad en het landschap in te delen. Aan de hand daarvan is het mogelijk om stad en landschap te analyseren: natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap zijn de drie categorieën die het mogelijk maken om de processen en vooral de vormen en patronen te beschrijven die waarneembaar zijn in stad en ommeland.

In dit hoofdstuk zetten we een volgende stap. Aan de hand van de geschetste begrippen trekken we een lijn van verleden naar de toekomst. Wat was de samenhang tussen natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap door de eeuwen heen en hoe zal die er in de toekomst uitzien?

3

Landschapsontworp:

de historie en de nieuwe opgave

Zoals we eerder hebben geconstateerd, heeft Nederland een rijke traditie opgebouwd bij het ontwerpen aan de hand van stad-land-vraagstukken. De benadering die we nu voorstellen – de stadslandschappen-benadering – is dan ook niet meer dan een volgende stap in die traditie. Om die reden gaan we eerst nader in op de geschiedenis en de ontwerp oplossingen die daarin gekozen zijn.

Tot welke resultaten de stadslandschappen-benadering concreet kan leiden in de ontwerp praktijk, laten we zien aan de hand van enkele voorbeelden. We laten historische en actuele plannen zien waarin de relatie tussen het landschap en de stadsvorm een architectonische uitdrukking heeft gekregen. De voorbeelden laten goed zien welke continuïteit aanwezig is in de Nederlandse traditie.

3.1 Stad en cultuurlandschap in de Gouden Eeuw

Het zestiende-eeuwse landschappelijke patroon werd gekenmerkt door watersteden (zoals Amsterdam en Rotterdam), droogmakerijen en trekvaarten. Dat patroon kan worden gezien als het prototype van het stadslandschap op de regionale schaal. De ruggegraat was het netwerk van Hollandse haven- en handelssteden, dat mede is ontstaan door de strategische ligging aan het waternetwerk van de Delta.

Het natuurlijke landschap was dat van de lagune die bestond uit veenrivieren, eilanden en meren. De veengebieden werden geleidelijk ontgonnen

en de meren drooggelegd. Zo ontstonden droogmakerijen met daaromheen slingerende ringvaarten. Tussen de Hollandse steden werd een stelsel van trekvaarten kaarsrecht door het veenlandschap gegraven. In dit stelsel werden zoveel mogelijk de bestaande meren, stromen en ringvaarten opgenomen. Er ontstond een vervoerssysteem, en daarnaast een waterbeheersingssysteem – tezamen leidde dat tot een regionaal stelsel voor vervoer en ontwatering voor zowel stedelijke als agrarische functies. De steden lagen als belangrijke knooppunten in dit stelsel.

Zo kreeg het westen van Nederland een stedelijke infrastructuur waarin platteland en steden nauw met elkaar waren verbonden. Deze bijzondere relatie van stad en ommeland leidde tot een gecombineerd gebruik van beide als produktielandschap en luthof: de landgoederen. De spreiding van deze landgoederen hing nauw samen met het trekvaartensysteem, waardoor met name rond Amsterdam, in Haarlem, Alkmaar en 's Graveland concentraties van landgoederen ontstonden.

Samenvattend kunnen we stellen dat in de zestiende en de zeventiende eeuw de stad en het cultuurlandschap sterk met elkaar verbonden waren door een gemeenschappelijk stelsel van waterwegen en een gecombineerd landgebruik in de landgoederen (tegelijktijd luthof en agrarische productie).

Het trekvaartenpatroon vanuit Amsterdam.

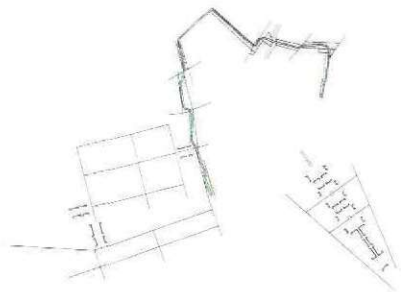
3.2 Het stedelijk landschap van de negentiende-eeuwse industriestad

In de negentiende eeuw ontstond door de industrialisatie een indrukwekkend netwerk van treinen, kanalen, sluizen en havens. De nieuwe kanalen, wegen en spoorlijnen volgden aanvankelijk de bestaande structuur van de trekvaarten. Zo werd het trekvaartenlandschap van de zeventiende eeuw voortgezet en ontstond het basispatroon van de regionale stad dat in onze tijd uitgroeide tot een dicht stedelijk netwerk.

Vervolgens werd het zeventiende-eeuwse patroon verlaten en werden nieuwe lijnen, los van de bestaande patronen, door het landschap getrokken. De nieuwe infrastructuur doorsneed het natuurlandschap en het cultuurlandschap steeds willekeuriger en er ontstonden allerlei stedelijke randzones met grote stukken cultuurlandschap. Deze restanten cultuurlandschap waren niet langer optimale agrarische gebieden en werden bezet met activiteiten die uit de stad werden gedrukt. Dit was het begin van wat we nu de stadsrandzones of de stedelijke restgebieden noemen.

In de negentiende eeuw werd nog niet bewust landschapsarchitectonisch vormgegeven. Het ontwerp van de stadsuitleg was puur technisch. De Nederlandse stadsuitleg kwam bijvoorbeeld ook voort uit de gezondheidsproblematiek zoals het «waterproject» voor Rotterdam van W.N. Rose laat zien. Een stelsel van singelweteringen en stadsgrachten moest door de «doorspoeling» voor de hygiëne van de stad zorgen. Het ontwerp van Rose voor de bebouwde delen is een fraai voorbeeld van de rationele aanpak voor de stadsuitleg: een regelmatig «raster» dat eenvoudig herhaalbaar of uitbreidbaar was. Dit raster was een zorgvuldige bewerking van het waterstaatkundige patroon van het cultuurlandschap. De stadsuitleg is uiteindelijk anders uitgevoerd. De singelweteringen zijn wel volgens plan aangelegd.

Plan Rose: projectie van de singelwetering in de kavelstructuur.

Ontstaan van de groene stad

Slotermeer 1960.

De Sloterplas is ontstaan uit de oude Slotermeerpolder en een zandwinplas en werd ontworpen in een vormtoetal die herinnert aan het natuurlandschap. De tuinvijken die grenzen aan de plas zijn rationeel vormgegeven en contrasteren met het kunstmatige natuurlandschap van de Sloterplas.

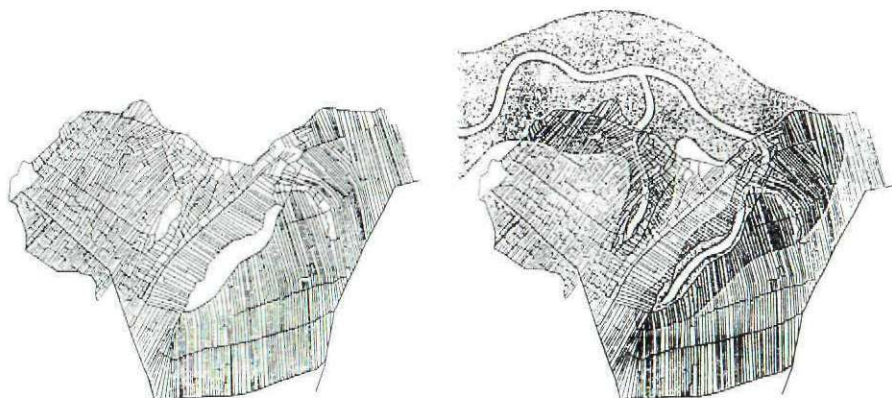
3.3

In de twintigste eeuw leidde de toenemende mobiliteit en een functionalistische aanpak tot een andere stedelijke uitbreiding. Er ontstond een gelede stadsvorm met aparte ruimtelijke eenheden voor wonen, werken en recreëren. Deze gebieden worden aaneengeregend door een – ook al gescheiden – verkeersstructuur. Met name de snelwegen, de tuinvijken en de recreatie-terreinen vormden het ontwerpdomen.

Opvallend is de wijze waarop het natuurlandschap tegenover de stad werd geplaatst. De stadsuitbreiding heeft een «technisch» karakter waarbij de stedenbouwers de ideeën putten uit het rationele hollands cultuurlandschap. De recreatiegebieden zijn juist gebaseerd op het natuurlandschap. De plekken die als aantrekkelijk gelden voor de recreërende stedeling, zijn bijvoorbeeld elementen uit het natuurlandschap zoals veenplassen, duinen en riviertjes. Aan het cultuurlandschap daarentegen hebben de ontwerpers minder recreatieve waarde toegekend². Kortom, recreatie voor de stadsbewoner wordt door de ontwerper gekoppeld aan het natuurlandschap; stad en natuur worden als twee complementaire grootheden tegenover elkaar geplaatst. Deze tendens wordt ook in de vormgeving doorgezet: enerzijds zijn rationeel opgezette tuinsteden zichtbaar (met een regelmatig en herhalend patroon van bouwblokken), en anderzijds schilderachtig vormgegeven recreatiegebieden.

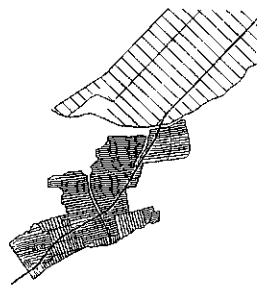
Dit samengaan van stedelijk en groen landschap is kenmerkend voor de stad in de twintigste eeuw: de steden groeien steeds verder uit waarbij de groene

² Deze gerichtheid op het natuurlandschap was vooral zichtbaar bij de stadsplanners/vormgevers. De «gebruiker» van het groen is zich wat minder bewust van het onderscheid tussen natuurlandschap en cultuurlandschap. Uit belevingsonderzoek komt bijvoorbeeld naar voren dat er vooral waardering is voor gegroeide situaties, dat wil zeggen waar de tijd zijn sporen heeft achtergelaten.

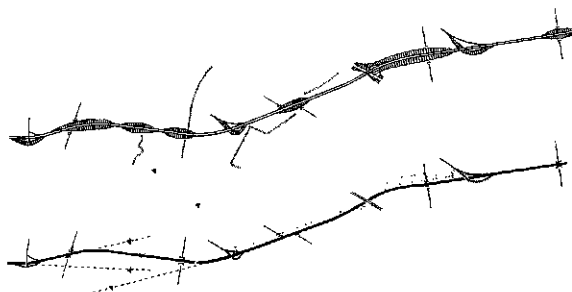

Amsterdam-West.
Het cultuurlandschap op de natuurlijke onderlegger.

De Hollandse autoweg werd «efficiënt» door het cultuurlandschap getrokken. Bij voorkeur haaks op de landbouwkavels om landverlies en ongunstige kavelvormen te beperken. Op de overgang naar een andere polder zijn «passtukken» gemaakt: krommingen in het tracé die interfereren met het patroon van het cultuurlandschap. Deze passtukken zijn bijzondere belevingsmomenten in de snelweg die met beplanting en zichtpunten zichtbaar zijn gemaakt.

Rijksweg 4a.

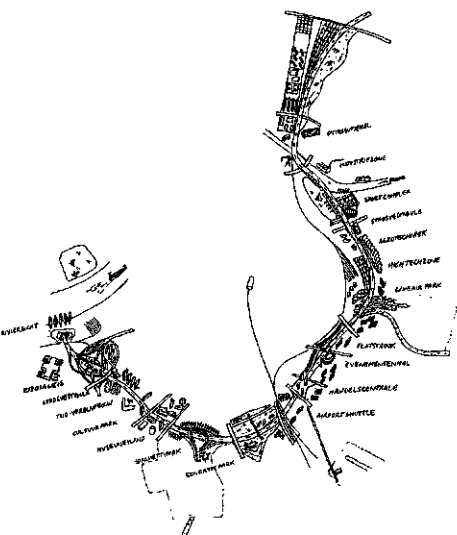
Rijksweg 4a: het snelwegdecor.

ruimte in en om de stad een essentieel onderdeel vormt van de planning. We spreken in dit verband ook wel van de *groene metropool*; daarmee duiden we zowel de schaalvergroting aan als de groeiende samenhang tussen stad en groen. Voor we ingaan op wat dit concept betekent voor de vorm van de stad, staan we hieronder stil bij het proces van schaalvergroting van het stedelijk leven: de regionalisering.

3.4 Recente verstedelijkingsprocessen in de groene metropool

Zoals we al eerder hebben aangegeven, ondergaat het verstedelijkingspatroon de laatste decennia een beslissende verandering. De stedeling oriënteert zich niet meer uitsluitend op één stad, maar oriënteert zich ruimer. Wonen, werken en recreëren spelen zich af in een breed netwerk van steden. Aan deze ontwikkelingen wordt de infrastructuur aangepast; er worden bijvoorbeeld nieuwe wegen aangelegd en railverbindingen worden geoptimaliseerd waardoor binnen dezelfde tijdsduur grotere gebieden bereikbaar zijn. Er ontstaat nu dus meer samenhang op hogere schaalniveaus dan vroeger gebruikelijk was. Vroeger bestonden stadsgewesten en «streken» die werden gekenmerkt door economische en natuurlijke uniformiteit en betrekkelijke zelfstandigheid; nu gaan deze op in het grotere verband van de *stedelijke regio*³.

Ringcultuur, Neutelings 1988.

De verschuiving in de richting van regionale verbanden heeft vergaande gevolgen voor het grondgebruik, de mobiliteitspatronen en, uiteindelijk, voor de verstedelijkingsstructuur. Steeds minder is het *stadsgewest* het bindend concept voor de stedelijke samenhang. Er wordt een regionaal verband aan toegevoegd dat leidt tot een andere verstedelijkingsstructuur. De verstedelijkingsstructuur die tegenwoordig meer en meer te zien is, wordt in de vakliteratuur wel aangeduid als *tapijtmecropool*, de *fragmentenstad*, maar ook het *stedelijke veld* en de *netwerkstad* duiden op het vervagen van het oude beeld van verstedelijking rond één centrale stad.

Deze nieuwe tendens heeft ook gevolgen voor de *vorm* van het infrastructuurele netwerk. De belangrijke knooppunten van dit netwerk liggen niet meer uitsluitend in de stadsgewesten zelf; ze liggen bijvoorbeeld langs de binnenflank van de Randstad en tussen de stadsgewesten. Ook met de komst van de Hogesnelheidslijn en de Betuwelijn neemt de gerichtheid op de

³ Zie ook K. Bosma, Ruimte voor een nieuwe tijd.

stadsgewesten verder af. De oriëntatie wordt internationaler. Deze nieuwe vervoersnetwerken betekenen opnieuw dat de reis- en vervoerstijden verkorten en dat de (dagelijkse) bereikbaarheid groter wordt – een mooi voorbeeld van de verschuivende grenzen van het leefmilieu.

Om kort te gaan: met regionalisering doelen wij op een verstedelijkingsproces dat wordt gekenmerkt door *beweglijke grenzen, relaties buiten de afzonderlijke steden, en binnen de steden verschuivingen in het functiepatteren*.

Welke consequenties hebben de historische ontwikkelingen voor het ontwerpen?

3.5

In hoofdstuk 2 hebben we uiteengezet dat het stadslandschap kan worden gezien als het samenspel tussen drie lagen: natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap. Met deze begrippen kunnen goed de processen worden beschreven die werkzaam zijn in het stadslandschap. In dit hoofdstuk hebben we als het ware een pijl geschoten door een aantal perioden, om zo een dwarsdoorsnede van de historische ontwikkeling te laten zien.

We hebben in dit hoofdstuk uiteengezet dat stad en ommeland aanvankelijk waren verenigd door de civieltechnische ondergrond. Later, vanaf de negentiende eeuw, raakte het «omeland» sterk versnipperd en werden stad en land functioneel en architectonisch steeds meer van elkaar werden gescheiden. Recentelijk is er juist weer een tegengestelde beweging zichtbaar: de tendens van toenemende regionalisering. Die leidt ertoe dat de twee ruimtelijke categorieën «stad» en «landschap» zullen opgaan in een ruimtelijke structuur die kenmerken van beide in zich draagt. Dit is een verschijnsel waar we in de stadslandschappen vorm aan moeten geven.

Het geschetste proces van regionalisering is in feite een nieuwe fase in het verstedelijkingsproces. Opnieuw is er sprake van schaalvergroting, wat betekent dat de ruimtelijke problemen niet meer op het niveau van de stad en het stadsgewest kunnen worden opgelost.

De tendens van schaalvergroting heeft belangrijke consequenties voor het ontwerpen: dat wordt complexer omdat de bestaande modellen niet meer voldoen. Onzekerheid en bewegelijke grenzen bepalen het ontwerpproces. Het object van ontwerp verschuift van de stedelijke *vorm* naar het *verstedelijkingsproces op de regionale schaal*. De uitdaging voor de vormgever ligt meer en meer in de visueel-ruimtelijke organisatie van de stedelijke veranderingsprocessen die zich afspelen in het landschap.

Het lijkt misschien dat dit een volledig nieuwe ontwerpopgave betekent. Toch is dat niet het geval: juist in Nederland is ontwerpervaring opgebouwd die op de regionale schaal bruikbaar is. Eerder kwam al naar voren dat de civieltechnische «onderlegger» van de stad en het cultuurlandschap al eeuwen voor beide dezelfde is – een typisch Hollands fenomeen. Hierdoor heeft er altijd een sterke uitwisseling bestaan tussen stad en land.

Deze verwevenheid door de jaren heen is een belangrijk gegeven: het kan inspirerend werken bij het zoeken naar methoden om het moderne stadslandschap vorm te geven. In het volgende hoofdstuk zullen we daarop nader ingaan.

Zoals we hiervoor hebben uiteengezet, heeft de vormgever een bredere taak gekregen: de uitdaging ligt erin, ook het verstedelijkingsproces te beïnvloeden zoals zich dat op regionale schaal voltrekt. Voor deze nieuwe taak is een transformatietechniek nodig: een schematisering van het vormgevingsproces die een systematische manier van werken mogelijk maakt. Zo'n systematische techniek is noodzakelijk om toevalligheden en onvoorspelbaarheden in de verstedelijking op te vangen. Bij het vormgevingsproces moet tenslotte rekening gehouden worden met uiteenlopende factoren: tijd, ruimte, afstemming van stedelijke en agrarische programma's, en de onvoorspelbaarheid van verschillende invloeden.

4

Hoe krijgt het stadslandschap vorm?

Kortom, het stadslandschap is geen statisch geheel, maar vertoont een voortdurende dynamiek waar de ontwerper rekening mee dient te houden.

De architect werkt niet aan een «eindvorm», maar hij *ensceneert en monteert*:

- de schilderachtige kwaliteit van het natuurlijk landschap en de stad,
- de rationaliteit van het cultuurlandschap en
- de programma's van het stedelijk landschap.

Architectuur kan deze elementen van het stadslandschap met elkaar verbinden, en ze in hun onderlinge relatie (en in een goede verhouding) in het ontwerp integreren. We gebruiken hiervoor met opzet de filmtermen *ensceneren en monteren*: het tekenbord maakt plaats voor een draaiboek waarin – bij het ontwerp van stad en ommeland – schaalniveaus, ruimte en tijd een rol krijgen.

In dit hoofdstuk zetten we een transformatiemodel uiteen dat als hulpmiddel bij de vormgeving kan dienen, en waarin rekening wordt gehouden met de factoren die van belang zijn bij de ruimtelijke processen in stedelijke regio's: tijd, ruimte en betekenis. Nadat we deze factoren hebben uiteengezet, projecteren we het transformatiemodel op het Nederlandse landschap, zodat we concrete aanbevelingen kunnen doen voor de vormgeving van stadslandschappen.

4.1 Ontwerpen met het oog op tijd en ruimte

Ontwerpen van het stadslandschap betekent tegelijkertijd omgaan met patronen en processen, of in andere woorden, met ruimte en tijd. Hieronder lichten we toe wat we precies verstaan onder die factoren.

Omgaan met tijd

Het stadslandschap is onderhevig aan permanente veranderingen die zich tegelijkertijd op verschillende schalen afspelen en die bovendien van sterk uiteenlopende duur zijn. Natuurlijke (en geologische) veranderingsprocessen bijvoorbeeld zijn van een andere orde dan de maatschappelijke processen van inrichting van stad en landschap. De groei van een bos duurt aanzienlijk langer dan het bouwen van een huis. En het tempo van bijvoorbeeld vrije meandering van een rivier is iets wat zich afspeelt buiten de tijdshorizon van een mensenleven.

Het zal duidelijk zijn dat het moeilijk is om deze uiteenlopende veranderingen doelbewust te beheersen. Een interessant planologisch hulpmiddel om met tijd om te gaan is de casco-benadering, die met name de verschillen in temporele dynamiek verdisconteert⁴ door bijvoorbeeld de Ecologische Hoofdstructuur in te weven in een landschappelijk raamwerk. Wat echter ontbreekt in deze benadering, is een architectonisch concept om naast de proceskenmerken ook beeldend/ruimtelijke kenmerken toe te kennen aan (de onderdelen van) het stadslandschap. Daarbij doet zich opnieuw een probleem voor dat met tijd heeft te maken. Beleving van de ruimte is niet statisch, juist in stadslandschappen heeft beleving nogal wat dynamische aspecten.

De ruimtebeleving

De belevingswaarde van een plaats wordt sterk bepaald door de snelheid van voortbewegingen en de ouderdom van de plek (beide tijdsaspecten) en, uiteraard, de ruimte. In het stadslandschap is de betekenis die we geven aan een plek daardoor niet eenduidig. Voor werk en vrijetijdsbesteding rijden mensen heen en weer tussen steden, terwijl steden en landschappen in een hoog tempo aan hun netvlies voorbijglijden. Werk, woonplaats en vakantiebestemmingen zijn onderling verbonden door snelle vervoersmogelijkheden. Op andere momenten gebruiken we voorzieningen in de stad of het dorp, of lopen we in de natuur – allemaal sterk verschillende manieren om de ruimte te ervaren. De mens pendelt als het ware tussen verschillende ruimte-soorten; we zouden een vergelijking kunnen maken met het «zappen» met de afstandsbediening van de tv.

We introduceren een begrip dat van belang is om duidelijk te maken welke betekenissen ruimte kan hebben: «genius loci» of «genius of the place». In de 18e eeuw refereerde dit begrip aan de beleving van het natuurlandschap (zoals een duintop, het strand of de rivier). Aan deze «oerlandschappen» werd een bijna mythische betekenis toegekend. Nu wordt het begrip «genius loci»

⁴ In de casco-benadering worden functies gescheiden wanneer dit uit oogpunt van ruimtelijke eisen nodig is. Functies die gebaat zijn bij een rustige omgeving met weinig ruimtelijke dynamiek worden gebundeld in een raamwerk; bijvoorbeeld de natuurgebieden en de waterwingebieden. De functies met een grotere dynamiek, die veelal veroorzaakt wordt door economische golfbewegingen, liggen daarbuiten – in de «gebruiksruimte».

gebruikt in de bredere betekenis «het eigene van de plek». De «genius loci» verwijst – kort weergegeven – naar de betekenis die we geven aan een plaats. In de context van dit themarapport biedt de «genius loci» belangrijke aan-knopingspunten voor de vormgeving, waarbij de dynamische beleving van een plaats in verband moet worden gebracht met de verschillende tijdsprocessen in de ontwikkeling van het stadslandschap.

Hoewel de tijd- en ruimtebeleving in het stadslandschap zeer gedifferentieerd is, doen we toch een poging deze dynamische individuele beleving overzichtelijk te maken. We schetsen enkele «plaatsen» in het stadslandschap met elk een zeer eigen beleving van tijd en ruimte. Het zal duidelijk zijn dat we hier vooral de uitersten schetsen; uiteraard is het scala aan mogelijke tijd- en ruimtebelevingen veel groter.

De beleving van het *natuurlandschap* is waarschijnlijk het meest vaste onderdeel van de ruimte. Het natuurlandschap roept respect op door het «onbedwingbare» karakter of juist het tegenovergestelde – het pittoreske uiterlijk. De wording van het landschap speelt zich nagenoeg buiten het menselijk bevattingvermogen af. Bovendien is het natuurlandschap niet «man-made», wat op zich – in de context van het Nederlandse landschap – al respect afdwingt. De beleving van het natuurlandschap kan ook voortbestaan wanneer de ecologische processen aan banden zijn gelegd. Bij een droogmakerij zijn bijvoorbeeld de oorspronkelijke oevers van het veenmeer nog te herkennen in de kronkelende ringvaart.

Daartegenover staat de beleving vanuit de *infrastructuur van het stedelijk landschap* (snelwegen, railverbindingen); daarbij gaat het om de meest vluchtige waarneming van het landschap. Wanneer we in de auto of trein zitten, trekt een caleidoscoop aan fragmenten aan ons voorbij. Wij zijn als het ware opgenomen in een grotere wereld, alsof we vliegen. We kunnen hier spreken van een visuele waarneming op regionale schaal; de waardering wordt bepaald door de manier waarop het natuurlandschap, de steden en het cultuurlandschap als het ware worden doorsneden.

Op een niveau tussen deze vaste en vluchtige waarneming bevindt zich de «*stedelijke matrix*»: de rationele schakeling van woonwijken, bedrijven-terreinen, stadscentra, recreatiegebieden en agrarisch gebied.

4.2 Drie grondvormen voor de landschapstransformatie

In de vormgeving van het stadslandschap moeten de verschillende plaats-ervaringen van het stadslandschap op een zinvolle manier worden gecombineerd; de ontwerper is bij wijze van spreken een «regisseur» van die ervaringen. Zonder hulpmiddelen lukt dat niet; er is een systematiek en een schematisering van het vormgevingsproces nodig. Om die systematiek te kunnen schetsen, maken we gebruik van een indeling in historische «landschapsarchitectonische typen» die hun algemene toepasbaarheid hebben bewezen⁵. Deze zijn bewerkt tot modellen of grondvormen, zodat ze los staan van de schaal en de situatie.

⁵ Reh, Steenbergen en De Zeeuw komen na historisch ontwerp onderzoek en literatuurstudie tot drie landschaps-architectonische prototypen die in dit themarapport als grondvormen worden gepresenteerd. Voor de onderbouwing daarvoor wordt verwezen naar «landschapstransformaties», het achtergrond document voor dit themarapport.

Om welke grondvormen gaat het? We onderscheiden respectievelijk het *landschapstheater* (de landschappelijke «vide» als tegenpool van de stad), de *plantage* (het programma door economische exploitatie) en het *stromen-landschap* (de infrastructuur). Voor de vormgever zijn deze drie grondvormen hulpmiddelen om relaties te leggen tussen de lagen in het stadslandschap: het natuurlandschap, cultuurlandschap en stedelijk landschap zoals deze zijn omschreven in hoofdstuk 2.

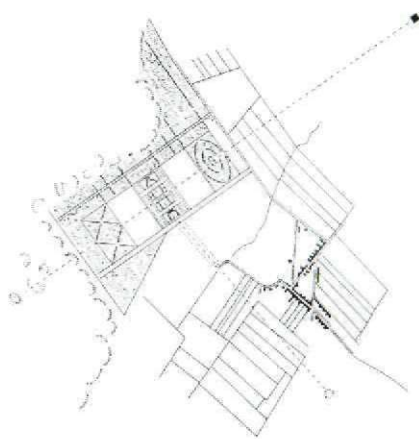
Aan de hand van de drie grondvormen doen we aanbevelingen voor de architectonische bewerking of – in andere woorden – de vormgeving van stadslandschappen.

1. Het landschapstheater

Bij het landschapstheater denken we aan de encenering van de ruimte (de leegte) in het stadslandschap. Vormgeven van het «landschapstheater» betekent vormgeven van de tegenpool van de stad: de ervaring van «open ruimte» (weidsheid en horizon), én de ervaring van natuurlijke processen. Hoewel het landschapstheater niet aan een bepaalde schaal gebonden is, kunnen we bijvoorbeeld denken aan toepassing op het bovenregionale niveau: daar gaat het bij het vormgeven van het landschapstheater bijvoorbeeld om de wijze waarop wordt omgegaan met de vergezichten van de grote open ruimten (grote wateren, veenweidegebieden) en de natuurlijke dynamiek (spontane duinvorming, «levende» rivieren). Dit betekent dat bijvoorbeeld onderdelen van de EHS een belangrijke rol spelen in het landschapstheater.

Door het landschapstheater vorm te geven, manipuleert de architect de «leegte»: de vergezichten in open landbouwgebieden, de natuurgebieden, de waterplassen en de horizon vanaf dijken, duintoppen en plateauranden. Hij maakt met elementen uit zowel het natuurlandschap als het cultuurlandschap «vides» (openingen) in het stedelijk landschap. Het doel is de ruimtelijke ervaring van de stedeling te optimaliseren en vooral een tegenwicht te bieden aan de «volte» van de stad.

Duinrell: projectie van het plan in het natuur-cultuurlandschap.

2. De plantage

De tweede grondvorm, de plantage, slaat op de encenering van de «volte». De plantage is tegelijkertijd een organisatieprincipe en een vormconcept om stedelijke en sommige agrarische functies in het landschap in te kunnen passen.

De grondvorm van de plantage voert terug naar ontginning, naar de kolonisatie van het cultuurlandschap en de rationele vorm van de zeventiende-eeuwse Hollandse stad. De term «plantage» roept associaties op met markt en produktie en duidt op een «technische aanpassing» van de landschappelijke ondergrond. In de plantage ligt het accent op produktie van goederen met name voor de markt, meestal door eigenaren die niet uit de lokale gemeenschappen voortkomen. Zo kwamen bijvoorbeeld de stichters van de plantages (of landgoederen) in de droogmakerijen van de 17e eeuw uit Amsterdam.

Als we de plantage toepassen op de vormgeving van het stadlandschap, krijgt het begrip een eigentijdse invulling. De plantage vormt het organisatieprincipe voor stedelijke programma's voor wonen, werken en recreëren (wat betreft kavelindeling, maatvoering, vorm en richting). Diezelfde functie heeft de plantage voor programma's die gericht zijn op de meer intensieve agrarische teelten. Deze programma's stellen regels voor de fysieke omgeving die leiden tot regelmatige patronen (rasters), die als het ware over het bestaande natuur- en cultuurlandschap worden gelegd. Het meest tot de verbeelding sprekende patroon is het vierkantraster (of het stedelijk grid), maar er zijn uiteraard meer vormen denkbaar.

Wanneer we de plantage een plaats geven in de reeks van de drie eerder genoemde lagen in het stadslandschap (natuur-, cultuur- en stedelijk landschap) dan kan de «plantage» worden beschouwd als een grondvorm die bemiddelt tussen het cultuurlandschap en het stedelijk landschap.

Zoals we al even aangaven, is de plantage niet alleen afgestemd op het stedelijk programma. Ook bepaalde agrarische programma's leiden tot rationele en technische bewerkingen van de ondergrond. Als voorbeelden kunnen worden genoemd: boomteelt, glastuinbouw en produktie van snelgroeiende houtsoorten.

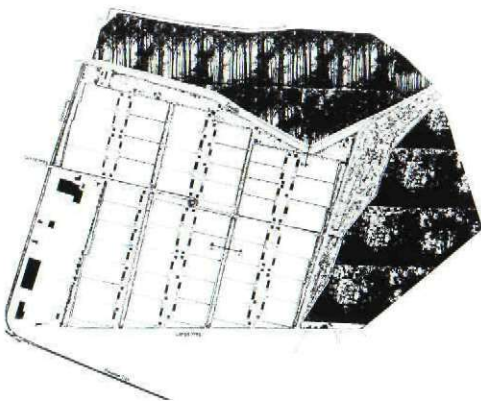
De vormgever gebruikt de grondvorm van de plantage om de stedelijke en agrarische programma's (die voortkomen uit markt en economie) in contact te brengen met de fysieke ondergrond. Het vormconcept en het organisatieprincipe van de plantage is dan een middel om deze programma's nauwkeurig in te bedden in (of juist af te zetten tegen) het cultuurlandschap en het natuurlandschap.

In de architectonische uitwerking is een belangrijke rol weggelegd voor de vermenging van stedelijke bebouwing en landschapscomponenten (zoals bos, bouwland en water). Een goed voorbeeld van deze combinatie zijn de nieuwe buitenplaatsen (een vanzelfsprekend voorbeeld van een plantage; zie hierover ook het themarapport «Nieuwe buitenplaatsen»). Ook glastuinbouw en boomteelt vragen een nauwkeurige organisatie van de ondergrond en bieden

Populiereenteelt.

Plan voor glastuinbouw in de Zomerlandsche polder.

Het landschap vanaf de snelweg.

bovendien mogelijkheden voor architectonische uitwerking van bebouwing en landschapselementen.

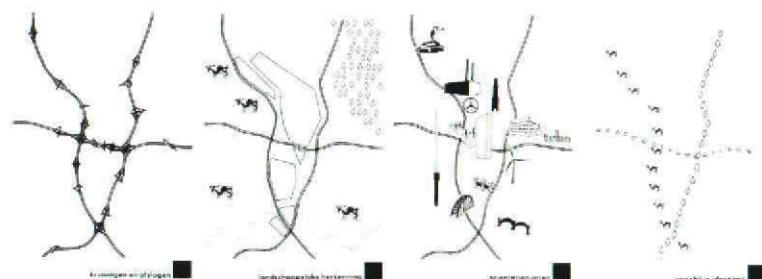
3. Het stromenlandschap

Bij de derde grondvorm, het stromenlandschap, draait het om de beweging van de stedeling met auto, bus, tram, trein of vliegtuig. Het stromenlandschap heeft het bewegingsapparaat, de stedelijke infrastructuur, als (bewegend) uitgangspunt. Vandaaruit trekt het stadslandschap vluchtig en fragmentarisch aan de beschouwer voorbij. In de vormgeving van het stromenlandschap heeft deze ervaring een eigen plaats.

Het stromenlandschap vormt een koppeling tussen de verschillende landschappelijke grondvormen: het stromenlandschap betreft de beleving van het landschapstheater («leeg»), de plantages («vol») en de infrastructuur op elkaar. Een steeds belangrijker wordende beleving van het stromenlandschap is de verplaatsing met een ondergronds railnet en de verplaatsing tussen geluidswallen. Het stadslandschap wordt in fragmenten ervaren, waarvan de samenhang meer imaginair dan fysiek is.

Er is nog een ander aspect van het stromenlandschap dat om aandacht vraagt: de vormgeving van de stedelijke ruimte aan en rond de infrastructuur in relatie tot het (oude) landschap. De infrastructuur ontwikkelt zich steeds meer tot een zelfstandig systeem met functies en bebouwingsvormen die qua schaal en ontsluiting volledig op het vervoersnetwerk betrokken zijn. De stedelijke infrastructuur creëert een eigen fysieke omgeving met een schaal en een betekenis die in eerste instantie niet past bij het oude landschap. Daar spelen opgaven een rol zoals de ontwikkeling van een nieuw landschap, de combinatie van contrasterende elementen, de vormautonomie van de infrastructuur met bijbehorende omgeving etcetera.

Stromenlandschap.

4.3

Aandachtspunten voor de stedelijke transformatie van het landschap

Het transformatieproces

De geschetste grondvormen zijn hulpmiddelen bij de vormgeving van stadslandschappen. Daarmee is er nog geen ontwerp; we bieden hier slechts een schematisering van het ontwerpproces. Dit ontwerpproces heeft twee in het oog springende componenten.

- In de eerste plaats kunnen we de vormgeving van het stadslandschap voorstellen als een confrontatie van de hierboven beschreven grondvormen met het gegeven (het bestaande) landschap. Als de grondvormen worden geënt op het bestaande landschap, ontstaan allerlei aanknopingspunten voor de vormgeving op meerdere schaalniveaus.
- In de tweede plaats kunnen we de vormgeving van het stadslandschap voorstellen als een onderlinge afstemming van de drie grondvormen.

In deze paragraaf gaan we verder in op deze twee invalshoeken: respectievelijk de aandachtspunten voor de confrontatie met het landschap en de relatie tussen de drie grondvormen.

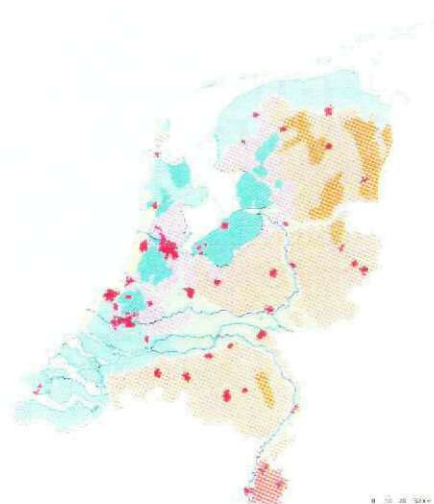
De aandachtspunten voor confrontatie met het bestaande landschap

De grondvormen zelf hebben we hierboven neutraal gedefinieerd: ze kunnen op uiteenlopende manieren worden uitgewerkt. Ze krijgen een «eigen vorm» wanneer ze worden geprojecteerd op een specifiek landschap, de ondergrond. Verschillen in de ondergrond kunnen leiden tot verschillen in de uitwerking van de grondvormen.

Wat is nu die landschappelijke ondergrond die bij het vormgeven zo'n belangrijke rol speelt? Op regionale schaal gaat het met name om de fysisch-geografisch te onderscheiden landschappen. Kenmerkende eigenschappen binnen de landschappen leiden tot een specifieke bewerking van de grondvormen. De typologie van het Nederlandse landschap zoals die in de Nota Landschap wordt gebruikt, biedt een objectieve basis voor deze confrontatie.

In deze paragraaf geven we een aanzet voor aandachtspunten voor de vormgeving binnen een aantal landschapstypen. Zoals we eerder schetsten vinden de analysemethode en de grondvormen hun oorsprong vooral in voorbeelden uit het Hollandse laagland. De aandachtspunten zijn daarom uitgewerkt voor een aantal landschapstypen die we in het laagland aantreffen. In hoeverre de grondvormen ook hun betekenis hebben voor de andere landschapstypen zal nog nader onderzocht moeten worden.

De aandachtspunten die we hier noemen, geven de transformatietechniek weer in hoofdlijnen en zijn bovendien in algemene bewoordingen beschreven. In de praktijk zullen de omstandigheden leiden tot specifieke vormen – afhankelijk van de schaal, het programma, de ruimtelijke eisen en de feitelijke ruimtelijke processen. Ongetwijfeld zal de praktijk een genuanceerder beeld opleveren; hier wordt de techniek geïllustreerd.

- Limburg hill country
- sandy areas
- peat extraction areas
- great river lowlands
- marine clay area
- peat shrinkage areas
- lake reclamations
- coastal zone
- tidal waters, dammed estuaries and bays

Kust van Voorne.

Panorama kust.

We hebben de aandachtspunten gerangschikt onder de drie landschappelijke grondvormen waarvan we de essentie nog even noemen:

- het landschapstheater – de vormgeving van het uitzicht, de «vides» in het stadslandschap en de ervaring van de natuurlijke processen;
- de plantage – de ruimtelijke vorm voor de programma's voor markt en economie; een «stedelijk raster» dat wordt geprojecteerd op de ondergrond van natuur- en cultuurlandschap;
- het stromenlandschap – vormgeving van de beweging door het stadslandschap/vormgeving van de stedelijke infrastructuur.

Aandachtspunten voor de vormgeving van verschillende landschapstypen

De kustzone

Landschapstheater:

- Het panorama over de zee en het binnenland vanaf de duintoppen benutten
- Het panorama over het polderlandschap vanaf de binnenduinrand benutten
- Het uitzicht vanaf de strandwallen over de strandvlakte mogelijk maken door de vlakte en uitzichtmogelijkheden op de strandwal open te houden.

Plantage:

- De rasterbewerkingen richten op de parallelle zonering van het kustlandschap.
- De strandwal, de strandvlakte en de binnenduinrand verschillend behandelen (bijvoorbeeld een gerend raster aan de toppen van de strandwallen)

Stromenlandschap:

- De routes juist dwars op of evenwijdig aan de kust/strandwallen positioneren.
- De hoekverdraaiingen en bajonetten in het occupatiegrid bij de tracering benutten

Het laagveengebied

Landschapstheater:

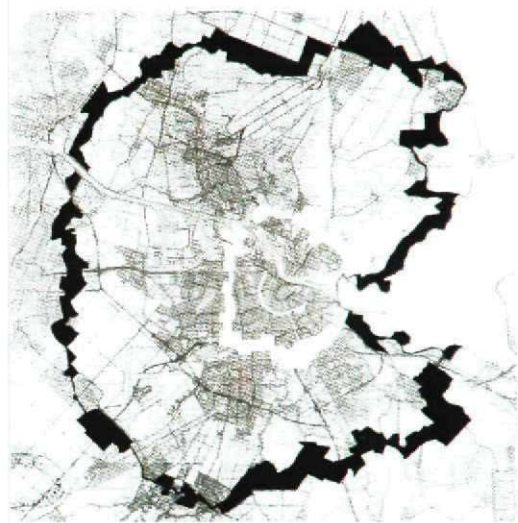
- Benutten van de «inwendige» horizon van de polders.
- Uitzichten over de rivier en weteringen benutten.
- Donken, stroom- en kreekkruggen en natuurlijke waterlopen zichtbaar maken.
- Aandacht besteden aan de landschappelijke mogelijkheden van waterlinies (de stelling van Amsterdam, de Hollandse waterlinie).

Plantage:

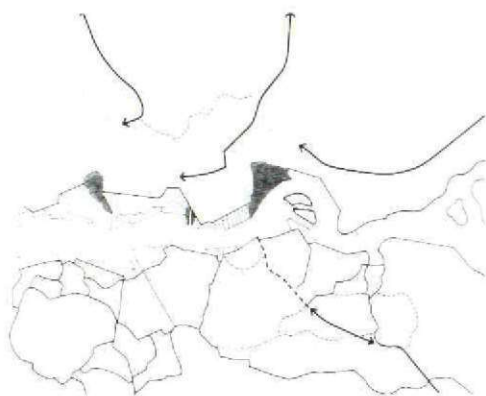
- Met de maatvoering en de richting van het stedelijk raster van de plantage reageren op de strokenverkaveling (contrast, inpassing).
- Aandacht besteden aan de botsing van het stedelijk raster met het natuurlandschap zoals veenrivieren, koggen en nessen.
- Bij de situering van stedelijke functies rekening houden met het scherpe contrast tussen beslotenheid en openheid.

Stromenlandschap:

- Inspelen op de hoekverdraaiingen van de «cope-ontginningen».
- Routes langs veenrivieren: aandacht besteden aan dwarsdoorsneden van dijken, bovenland e.d.

Vides van de stelling van Amsterdam.

Vier landschappen in Rotterdam: rivierengebied, laagveengebied («waaiers»), zeekleigebied («kommen») en droogmakerijen («kuilen»). De vier landschappen leidden uiteindelijk tot sterk verschillende stadsvormen in het stads-landschap van Rotterdam.

De zeekleigebieden

Landschapstheater:

- Uitzichten over zee, zeearmen en kreken benutten.
- De horizon van het polderland benutten.

Plantage:

- Het raster aanpassen aan de uitwendige vorm van op- en aanwassen.
- Aandacht besteden aan het sterke contrast tussen strakke en grillige patronen; dit kan bijvoorbeeld door relictten van stroomgeulen uit te sparen.
- Aandacht voor de ruimtelijke werking van de (dichte) plantages in de uitgestrekte, vaak weinig gedifferentieerde open ruimte.

Stromenlandschap:

- Routes over de dijken en in het poldergrid traceren en niet langs geulen.
- Aandacht besteden aan de kruisingen met dijken, kreken en andere waterlopen.
- Aandacht besteden aan de doorsnijdingen van de ontginningsreeksen (op- en aanwassen).

Het rivierengebied

Landschapstheater:

- Uitzichten over de riviervlakte vrijhouden.
- In de kommen en uiterwaarden compacte «clumps» maken.
- Bij de ontsluiting van de kommen: instekende bomenlanen.

Plantage:

- De plantages vooral situeren op de (meer besloten) stroomruggronden;
- Met de omvang en de vorm van het raster de verschillen tussen komgronden (groot, open), stroomruggen (verdicht en kleinschalig) en uiterwaarden (lineair, open) benadrukken; de verschillende rasters laten «botsen».
- In het raster van de plantage relictten van stroomgeulen en wielen uitsparen.

Stromenlandschap:

- Routes over oeverwallen en dijken laten lopen.
- Morfologische reeksen van het natuurlijke riviersysteem (geul, oeverwal, kom) aansnijden.

Droogmakerijen

Landschapstheater:

- In stand houden van de reeks van landschapskamers in de droogmakerij, het tunnelperspectief door de lanen en het panorama over het veenlandschap vanaf de ringdijken.

Plantage:

- Met de vorm van het raster rekening houden met de geometrische opbouw en het monumentale karakter van de droogmakerij; dit kan bijvoorbeeld door de hoofdrichting van het patroon van wegen en waterlopen te volgen.
- Restanten bovenland in de droogmakerij uitsparen in de plantages.
- Aandacht besteden aan het contrast tussen de grillige kreekkrugsystemen en de geometrische opbouw van de droogmakerij.

Stromenlandschap:

- Routes langs lanenstelsels en andere gridlijnen of dijken.
- Rekening houden met de ruimtelijke hiërarchie van de droogmakerij.

Laagveen/droogmakerij:
panorama Rotterdam Noordrand.

De relatie met de andere schaalniveaus

Met opzet hebben we bij de schets van de drie landschappelijke grondvormen in paragraaf 3.2 niet het schaalbereik vastgelegd. De transformatietechniek op basis van de drie grondvormen is immers niet gebonden aan een bepaalde schaal: deze techniek van de landschappelijke grondvormen kan juist relaties leggen tussen de verschillende schalen (zoals het niveau van het object, het lokale, regionale en bovenregionale niveau).

Voor de ontwerper van het stadslandschap die wordt geconfronteerd met processen die tegelijkertijd op meerdere schaalniveaus spelen, kan deze benadering een hulpmiddel zijn om ruimtelijke oplossingen met elkaar in verband te brengen en op een samenhangende manier te presenteren.

De aandachtspunten voor de verschillende landschappen zijn bijvoorbeeld vooral van toepassing op de regionale en bovenregionale schaal. Deze grondvormen met aandachtspunten geven vervolgens aanwijzingen voor het ontwerp op een lagere schaal. We geven een voorbeeld bij een aandachtspunt dat we noemden voor de plantage in het rivierengebied: daar adviseren we relictten van stroomgeulen uit te sparen, om zo het sterke contrast tussen strakke en grillige patronen in het landschap te benutten. Voor het ontwerpen op lokale schaal betekent dit een helder uitgangspunt; de stroomgeul is een zelfstandig element dat in vormtaal sterk afwijkt van zijn directe omgeving.

Een ander voorbeeld geven we voor het landschapstheater in het kustgebied: een aandachtspunt dat daar ter sprake kwam, is het panorama over het polderlandschap vanaf de binnenduinrand te benutten. Ook dit levert een belangrijk uitgangspunt op voor het ontwerpen op lokale schaal: de openheid langs de binnenduinrand moet (al dan niet gedeeltelijk) worden gewaarborgd.

De relatie tussen de grondvormen

Hierboven hebben we de aandachtspunten voor de confrontatie met het landschap opgedeeld over de drie grondvormen. Dat betekent niet dat deze grondvormen los van elkaar kunnen worden gezien. Het ontwerp voor het stadslandschap komt juist tot stand door het *samenspel* tussen de drie grondvormen. In de grondvormen komen uiteenlopende aspecten tot uitdrukking: landschapsbeleving, de technische mogelijkheden van de ondergrond en de stedelijke programma's.

De drie grondvormen worden als het ware gemonteerd en *zinnig met elkaar verbonden*; daarmee bedoelen we dat relaties worden gelegd tussen de lagen in het stadslandschap. Dit gebeurt op zo'n manier dat de kwaliteiten van respectievelijk het natuurlandschap, het cultuurlandschap en het stedelijk landschap zoveel mogelijk worden benut. De drie grondvormen bemiddelen als het ware tussen de lagen in het landschap. Het stadslandschap krijgt zo een nieuwe samenhang.

In dit themarapport hebben we aangegeven dat het vormgeven van stads-landschappen een belangrijke integrerende betekenis kan hebben. We hebben een aantal invalshoeken gepresenteerd om te zoeken naar contrasten, samenhangen en verbanden. Op die manier kan een goede vormgeving sterk bijdragen aan de kwaliteit van het stadslandschap. Als een uitgangspunt om de complexe ontwerptaak aan te pakken, hebben we drie grondvormen geschetst: het landschapstheater, het stromenlandschap en de plantage.

In dit hoofdstuk vertalen we het voorafgaande naar de concrete beleidspraktijk: we schetsen een plan van aanpak. Door een dergelijke schets te geven, willen wij de realiseringsmogelijkheden van deze vormgevingsstrategie expliciet in de discussie aan de orde stellen.

5

Naar de realisering van een betere vormgeving van stadslandschappen

5.1 Een plan van aanpak

Ons doel is hier, te verkennen hoe de strategie van het vormgeven van stadslandschappen zou kunnen doorwerken in beleid en bestuur, zodat het herkenbaar terugkomt in uitvoeringsgerichte plannen. In dat kader nemen we de volgende zaken onder de loep: kennisontwikkeling, proefontwerpen en voorbeeldprojecten, het architectuurbeleid en de documentatie en voorlichting.

1. Kennisontwikkeling

Er vindt al veel onderzoek plaats op het gebied van het vormgeven van stadslandschappen. Dat gebeurt bijvoorbeeld op de universiteiten van Groningen, Delft en Wageningen. Deze universiteiten verrichten hun onderzoek ieder vanuit hun specifieke invalshoek. De Technische Universiteit Delft is met name gericht op het landschapsarchitectonisch ontwerp en op ontwerpmethodieken, die leiden tot het landschapsarchitectonisch insceneren van (stads)landschappen. De Landbouwuniversiteit in Wageningen zit meer op de lijn van de casco-benadering, waarbij het watersysteem een van de belangrijke uitgangspunten bij het ontwerp is. Daarbij is de synergie tussen stedelijke en landelijke functies steeds vaker onderwerp van onderzoek. De

Universiteit van Groningen doet enerzijds historisch onderzoek, anderzijds formuleert zij strategische architectonische concepten voor stadslandschappen.

Een gerichte onderzoeksprogrammering zou kunnen bevorderen dat de onderzoeken die op verschillende plaatsen worden uitgevoerd, voordeel van elkaar hebben. Een voorbeeld: de Directie Wetenschap en Kennis van het Ministerie van LNV stuurt onderzoek aan van het Instituut voor Bos en Natuuronderzoek en het Staringscentrum. Het zou zinvol zijn dat onderzoek te koppelen met onderzoeksprogrammering bij de Landbouwniversiteit, bij andere universiteiten en in het kader van het project «stad-land» van het Ministerie van VROM. Indien in het discussietraject blijkt dat daar behoefte aan is, zou verkend kunnen worden of de afzonderlijke onderzoeksprogrammeringen meer met elkaar in verband gebracht zouden kunnen worden.

2. Een «proefontwerp» voor het stadslandschap

Het huidige architectuurbeleid heeft er onder meer toe geleid dat de aandacht van politiek en publiek voor de «beeldkwaliteit van de omgeving» is toegenomen. Deze aandacht is echter nog sterk gericht op de directe leef-omgeving: het gebouw, de straat of het plein. Er wordt wel waarde gehecht aan de algehele beeldkwaliteit van de stadslandschappen, maar die is nog niet opgenomen in een planfiguur.

In een Toekomstverkenning voor een deel van West-Nederland zou het Ministerie van LNV bij wijze van proef de hier aangereikte analysemethode en ontwerpmiddelen kunnen toepassen. Deze aanpak kan worden gezien als «ontwerpend onderzoek», met als doel de methodieken voor vormgeving op de schaal van de stadslandschappen te verfijnen. Een van de vragen daarbij is: hoe zou, recht doend aan de complexiteit van de opgave, het ontwerp toegankelijk gepresenteerd kunnen worden? Hoe kunnen met andere woorden de veelheid aan programmatische eisen en de aandacht voor processen beeldend in een ontwerp vertaald worden? Een andere vraag is: hoe vindt de groene hoofdstructuur zijn plaats en vorm in het stadslandschap?

3. Voorbeeldprojecten stadslandschap

Het verdient aanbeveling, de drie grondvormen en hun eigenschappen nader te onderzoeken. De grondvormen spelen een rol op verschillende schaal-niveaus: zoals het niveau van het object, het lokale, regionale en boven-regionale niveau. Om samenhang te kunnen opsporen in een ontwerp, kan bekeken worden hoe de drie grondvormen op een bepaald schaalniveau op elkaar inwerken, en welke gevolgen het voor het ontwerp kan hebben als een grondvorm op verschillende schaalniveaus voorkomt. Het gaat bij al deze relaties om verschillende koppelingen: tussen de grondvormen en tussen de schaalniveaus. Het is van belang om voorbeeldprojecten op te zetten waarbij verschillende accenten worden gelegd. We geven hieronder enkele suggesties.

- Het *landschapstheater* zou op het regionale schaalniveau en hoger een taak voor de regionale overheden en het rijk kunnen zijn. Via de ruimtelijke

ordening wijzen deze in het stadslandschap gebieden aan voor natuurontwikkeling, open ruimtes en doorzichten, de zogenaamde *vides*. Het rijksprogramma voor de *vides* uit het Structuurschema Groene Ruimte is onder meer gebaseerd op de EHS, de bufferzones tussen verstedelijkte gebieden, gebieden «Behoud Open Ruimten» en het Nationaal Landschapspatroon.

Ook cultuurhistorische elementen kunnen aanleiding zijn om vorm te geven op basis van de grondvorm landschapstheater. Zo verdienen bijvoorbeeld de Stellingen van de Hollandse waterlinies de aandacht; die vormen naast de EHS wellicht het belangrijkste grote element in het stadslandschap van Holland.

Op lagere schaalniveaus is het landschapstheater ook voor particuliere investeerders van belang. De specifieke vorm van het landschapstheater in een stadslandschap kan bijvoorbeeld aanwijzingen geven voor de vormgeving van een nieuwe buitenplaats en zijn landschappelijke inpassing.

- Ook in het *stromenlandschap* kan een belangrijke taak voor de overheden liggen. Verkeer en Waterstaat, de Nederlandse Spoorwegen, VROM en LNV (afdeling Verkeerswegen van de Landinrichtingsdienst) zijn verantwoordelijk op dit gebied. Verder zullen in toenemende mate publiek-private samenwerkingsconstructies (PPS-constructies) een rol spelen.

In het themarapport «Ecologie-inclusieve planning» is al aangegeven dat de planning van *infrastructuur* zorgvuldig afgewogen moet worden ten opzichte van het milieu. Bij de vormgeving van het stromenlandschap zal er rekening mee moeten worden gehouden dat dit landschap een cruciale rol speelt bij de beleving van het landschapstheater en de situering van de plantage. Zo zou bijvoorbeeld uit een voorbeeldproject kunnen blijken dat een forse infrastructurele ingreep slechts landschappelijk verantwoord is, indien in de omgeving enige «plantages» van formaat worden gerealiseerd.

- Meer dan ooit zullen de stedelijke programma's in de toekomst worden gecombineerd met groene (ruimtelijke) doelstellingen. De *plantage* is een model voor PPS-constructies waarbij deze gecombineerde stad-landdoelstellingen tot uitdrukking kunnen komen. De «*nieuwe buitenplaatsen*» (uit het gelijknamige VSL-themarapport) vormen een voorbeeld van zo'n plantage.

Bij de plantage is de opgave voor de overheid, vast te stellen met welke regels zij ruimte kan scheppen voor de ontplooiing van activiteiten door particulieren.

Het zou bij de voorbeeldprojecten niet moeten gaan om projecten die gericht zijn op zelfstandige «ingrepen», maar om projecten die architectonische meerwaarde toevoegen aan ingrepen die toch al gepland en noodzakelijk zijn.

Ook is het nuttig om voorbeeldprojecten te kiezen waarin het accent met name ligt bij een van de architectonische grondvormen. Die kunnen duidelijk maken wat «vormgeven van het stadslandschap» kan betekenen voor de

actoren die bij die specifieke grondvorm horen (zoals het rijk en de lokale overheden). Om een voorbeeld te geven: voor het rijk moet duidelijk worden hoe het bestaande landschapstheater verstoord wordt bij de aanleg van grote infrastructuur, en welke mogelijkheden een nieuwe ingreep in het landschap inhoudt om deze in het landschapstheater te integreren. Het is bijvoorbeeld vaak een probleem bij de aanleg van grote infrastructuur dat die een grotere «ruimtelijke dimensie» aan het landschap toevoegt, en toch in de bestaande verhoudingen geïntegreerd moet worden. Dat kan het noodzakelijk maken meer ingrepen uit te voeren dan die welke rechtstreeks samenhangen met de ligging van een gepland tracé.

4. Architectuurbeleid en aandachtspunten voor de planvorming

Nederland heeft een lange traditie op het gebied van de bouwkunde, de stedenbouw en het landschap. Op het gebied van vormgeven van het stadslandschap begint deze traditie op gang te komen. Door het architectuurbeleid van het rijk in dit opzicht te verbreden, zou bij gemeenten en stadsregio's de aandacht meer gericht kunnen worden op de thematiek van vormgeven van het stadslandschap. Er zou bijvoorbeeld aangesloten kunnen worden bij de projecten «Architectuur lokaal» en «Kwaliteit op locatie» van het ministerie van VROM, en bij het architectuurbeleid van het ministerie van OCW en VROM.

Via het architectuurbeleid kan de rijksoverheid in een periode van decentralisatie invulling geven aan haar eigen verantwoordelijkheid, namelijk door aan te zetten tot kwaliteit, door methoden en concepten aan te reiken en door discussie te voeren met bestuurders en de vakwereld.

Verder zou een goede kwaliteitsrichtlijn voor de stadslandschappen opgebouwd kunnen worden (waarbij de nadruk ligt op ontwerp- of beeldkwaliteit). Het onderzoek daarnaar en de discussie daarover zal leiden tot meer concrete richtlijnen voor stedelijke transformaties.

We hebben in dit rapport met de aandachtspunten voor de planvorming al een aanzet voor dergelijke richtlijnen gegeven in paragraaf 4.4. Daarnaast is het van belang te inventariseren of er ook kwaliteitsrichtlijnen zijn op te stellen voor de koppeling van schaalniveaus.

Een volgende stap kan zijn dat het ministerie deze richtlijnen verder uitwerkt, onder meer op basis van de bevindingen uit onderzoek en voorbeeldprojecten. Deze richtlijnen kunnen bijdragen aan de kwaliteitsreferentie voor stadslandschappen en zouden een brede verspreiding kunnen krijgen. Het IKC-Natuurbeheer zou een rol kunnen vervullen bij de bundeling van dit materiaal in rapporten.

5. Documentatie en kennisoverdracht

De plannen die in stadslandschappen worden ontwikkeld zouden gedocumenteerd en geanalyseerd kunnen worden. De ministeries van VROM, OCW en LNV zouden kunnen laten onderzoeken of een documentatiesysteem op te zetten is van proef- en voorbeeldprojecten, maar ook van bestaande

projecten waarin delen van de methodiek van vormgeven van het stads-landschap al vervat blijken te zijn.

Daarnaast is het van belang te publiceren over projecten rond vormgeven van stadslandschappen. Dergelijke informatieverbreiding kan aangevuld worden met gerichte kennisoverdracht via brochures.

- Discussiepunten** 5.2 We besluiten met enkele onderwerpen die in de discussie aan de orde komen.
- Onderwerpen op het gebied van de problematiek zijn:
- de betekenis van de veranderende relatie tussen stad en land voor de ontwerp-opgave voor stedenbouw en landschapsarchitectuur;
 - het belang en de plaats van vormgeving en architectuur in de regionale, ruimtelijke planvorming van stadslandschappen.
- Onderwerpen op het gebied van de strategie zijn:
- de ontwerpstrategie en de analyse-instrumenten die de ontwerper worden aangeboden;
 - de «aandachtspunten voor de planvorming in stadslandschappen» uit hoofdstuk 4 van dit themarapport als criteria om de architectonische kwaliteit van plannen te beoordelen;
 - de mogelijke consequenties voor planologie, onderzoek en kennis-overdracht.

Literatuur

1. **Bosma, K.;** *Ruimte voor een nieuwe tijd, vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945.*
Nederlands Architectuur Instituut, Rotterdam, 1993.
2. **Colenbrander, B.;** *1700 vliegtuigen per dag, profiel van een druk tussengebied in de Randstad, de Haarlemmermeerpolder.*
In: 4-94 Archis april, blz. 52-61.
3. **Hamhuis + van Nieuwenhuijze + Sijmons,** adviesbureau voor ruimtelijke planning en ontwerp; *Landschapsarchitectuur en cultuurbeleid, een terreinverkenning.*
In opdracht van het ministerie van WVC, Directie Kunsten. Utrecht, 1994.
4. **Kloos, M.;** *Een grand projet voor Nederland. De haat-liefde verhouding tussen het spoor, de weg, het landschap en de stad.*
In: 3-95 Archis, blz. 68-80.
5. **Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij;** *Nota Landschap, regeringsbeslissing.*
Den Haag, 1992.
6. **Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij;** *Structuurschema Groene Ruimte deel drie.*
Den Haag, 1993.
7. **Ministerie van VROM;** *Project Stedelijke Milieudifferentiatie, diverse publicaties.*
Rijksplanologische dienst.
8. **Musterd, Sako en Ben de Pater;** *Randstad Holland, internationaal, regionaal, lokaal.*
Maastricht, 1992.
9. **Reh, Wouter, Clemens Steenbergen en Peter de Zeeuw;** *Landschapstransformaties, stedelijke transformaties van het Nederlandse landschap.*
TU Delft, Werkverband Landschapsarchitectuur, Faculteit der Bouwkunde, 1994.
10. **Stimuleringsfonds voor de Architectuur;** *De periferie centraal, inspiratie en ambitie bij de ontwikkeling van perifere VINEX lokaties.*
Rotterdam, 1994.
11. **Taverne, E.;** *Randstad Holland, horizons van een verstrooide stad.*
In: 7-94 Archis juli, blz. 26-51.

Cijfers achter de brontitels verwijzen naar de pagina's.

Letters verwijzen naar de positie op een pagina (boven, midden, onder, links, rechts).

– Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Den Haag:

• Directie Natuurbeheer;

Evelyn van Dongen 25-bm, 25-br

Leo Pols 12-b, 28-o

• Directie Voorlichting 23-b, 23-m

– Overige diensten binnen Ministerie van LNV:

• DLO-Staringcentrum, Wageningen; Theo van der Heijden, kaart gebaseerd op LGN 8-l

• IKC-Natuurbeheer, Wageningen; Niek Hazendonk 24-b, 25-bl, 27-o

– Aeroview, Rotterdam 8-r

– Alim en Baltus, kartografie, Rotterdam 26

– Astado, Zeist 13-b

– Bosch en Slabbers, Den Haag, i.o.v. Directie NBLF van het Ministerie van LNV;

Toekomstverkenning, het landschap van de kustzone. Eindconcept, 1994 27-b

– Van Eesteren Archief, Nederlands Architectuur Instituut, Rotterdam 17-m

– Hamhuis + van Nieuwenhuijze + Sijmons, Utrecht 24-o

– Casper van den Hoeven en Jos Louwe; Amsterdam als stedelijk bouwwerk: een morfologische analyse. Nijmegen, 1985 13-ol

– De Hoog | ontwerp + onderzoek i.s.m. Leo Pols, Amsterdam 27-m

– KLM aerocarto luchtfotografie -Schiphol 9

– Frits Palmboom, Rotterdam 28-b

– Ravesteyn, L.J.C.J.; Rotterdam in de 18e en 19e eeuw. Schiedam, 1974 16-or

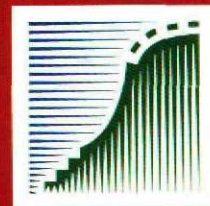
– Wouter Reh, Clemens Steenbergen en Peter de Zeeuw; Landschapstransformaties, stedelijke transformaties van het Nederlandse landschap. TU Delft, Faculteit der Bouwkunde, Werkverband Landschapsarchitectuur, 1994 12-m, 12-o, 16-b, 16-ol, 17-b, 17-o, 18-bl, 18-br, 18-o, 23-o

– West8, landscape architects b.v., i.o.v. Directie Bos- en Landschapsbouw van het Ministerie van LNV; De periferie als centrum, een case-studie naar bos- en landschapsbouw in het stadsgewest Utrecht. Rotterdam, 1989 13-or, 14, 25-o

– Technische Universiteit Delft; Ir. Inge Bobbink e.a. 7

Bronnen

Bij het regelen van de auteursrechten van de illustraties is met grote zorgvuldigheid te werk gegaan. Mochten er niettemin onvolkomenheden geconstateerd worden, dan zal de Directie Voorlichting van het Ministerie van LNV daarvan graag op de hoogte gesteld worden.

Uitgave

Visie Stadslandschappen
LNV directie Natuurbeheer

Teksten

Leo Pols, Robert Jan Croonen
Gebaseerd op «Stedelijke transformaties van het
Nederlandse landschap» van Wouter Reh,
Clemens Steenbergen en Peter de Zeeuw

Tekstredactie

Taalcentrum-VU

Beeldredactie

Evelyn van Dongen

Grafische vormgeving

De Rotterdamsche Communicatie Compagnie

Druk

Van de Rhee, Rotterdam